

મૂલ્ય શિક્ષણ : વાસ્તવિક અને સ્થાયી કેળવણીની પારાશીશી

મેહાલી આર. દેસાઈ

૧. પ્રસ્તાવના

બાળકોનું શિક્ષણ મુખ્યત્વે કુટુંબ અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ પર કેન્દ્રિત છે. બાળક માટે બંનેની ભૂમિકા પ્રચંડ છે, કોઈપણ લિંક્સના શિક્ષણથી બાકાત વિનાશક પરિણામ તરફ દોરી જાય છે. કુટુંબ, પરંપરાગત રીતે પ્રેમ, મિત્રતા, વફાદારી, પ્રામાણિકતા, વડીલોની દેખરેખ વગેરે જેવા નૈતિક મૂલ્યોનો સ્ત્રોત છે. શાળા - બુદ્ધિ વિકસાવે છે, બાળક જ્ઞાન આપે છે, સત્યની શોધમાં મદદ કરે છે, સર્જનાત્મકતા શીખવે છે કુટુંબની અને શાળામાં શિક્ષણની આવશ્યકતા એકબીજાને પૂરક હોવી જરૂરી છે. એકસાથે તેઓ જેમ કે સાર્વત્રિક મૂલ્યો વિશે બાળકને જવાબદારી, ન્યાય, ફરજની લાગણી, દેશભક્તિ, તરીકે આપવી જોઈએ. ગોહિલ(૨૦૦૨) ના મતે ઉપનિષદોમાં કહેવાયું છે કે “મૂલ્યોની સાર્થકતા એ જ શિક્ષણનો હેતુ છે.” આ બાબતને જોતાં, વિચારતાં તેમજ આપણી નૂતન રાષ્ટ્રીય નીતિના ધ્યેયને જોતાં પણ લાગે છે કે શિક્ષણમાં પાયારૂપ મૂલ્યશિક્ષણ છે જે વાતને શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પણ સ્વીકારે છે. જીવનના ઉદ્દેશ્યોને સાર્થક કરીને જીવનઘડતર કરવામાં મૂલ્યશિક્ષણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. પરિણામે શાળા કક્ષાએથી જ બાળકમાં મૂલ્ય ઓળખ, મૂલ્ય પરખ જાગૃત થાય; વિકાસ પામે તે જરૂરી બન્યું છે.

૨. મૂલ્યશિક્ષણની વિભાવના

સ્વામી વિદિતાત્માનંદ (૧૯૯૭): ના મતે “મૂલ્યશિક્ષણ એ ખૂબ અગત્યનો માઈલસ્ટોન છે. મૂલ્યો કેળવવાથી માનવમાં પરિપક્વતા આવે છે. જિજ્ઞાસા જન્મે છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. તેના થકી જ જીવનનું ધ્યેય સિદ્ધ કરી શકે છે.” વિશ્વની રચનામાં જ અહિંસા, સત્ય, ક્ષમા જેવાં મૂલ્યો વણાયેલાં છે. મૂલ્યોના પાલનથી જીવન મૂલ્યવાન બને છે. હીરાનો પથ્થર જ્યારે ખાણમાંથી નીકળે છે ત્યારે ઘાટ વગરનો નિસ્તેજ હોય છે. પછી ઘસાય - પોલિશ કરાય ત્યારે તેનું તેજ, સૌંદર્ય પ્રગટે છે. તેવી જ રીતે માનવી જન્મે છે ત્યારે તેનું હૃદય ઘાટ વગરના નિસ્તેજ હીરા જેવું હોય છે. મૂલ્યો માનવને ઘડે છે, હૃદયને ઓપ આપે છે. સ્વાભાવિક સૌંદર્ય અને તેજનો આવિર્ભાવ કરે છે. મૂલ્યોના પાલનથી જ માનવી વિશ્વ સાથે સંવાદિતા સ્થાપીને વ્યક્તિત્વને સુગ્રથિત બનાવી શકે છે, આ માટે મૂલ્યનિષ્ઠ વર્તન જ આવશ્યક છે, જે મૂલ્યશિક્ષણ દ્વારા જ શક્ય બને છે.

મૂલ્ય એટલે માનવીય સમાજવ્યવસ્થા, સંસારવ્યવસ્થા ટકાવી રાખવા વિશુદ્ધ સંસારચક્રના પ્રવર્તન માટેની આદર્શ આચારસંહિતા તેવું અવશ્ય કહી શકાય. ભારતનો પૌરાણિક સમય અને શિક્ષણ વ્યવસ્થા આ પ્રકારનાં મૂલ્યશિક્ષણ અને બાળકમાં મૂલ્ય આરોપણ માટે યથાયોગ્ય હતી. આજની આપણી શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં કાંઈક ખૂટતું હોય તેવો અહેસાસ જાણે થાય છે. તેવા સમયે અભ્યાસક્રમ દ્વારા જ બાળકોમાં મૂલ્યઓળખ ઊભી થાય અને મૂલ્ય અંગેનું સાચું જ્ઞાન, સમજ તેના આધારે જ બાળક મેળવી શકે તે માટે શાળાકક્ષાએ મૂલ્યશિક્ષણ પર વધુ ભાર મૂકવો

આવશ્યક છે. શિક્ષણ જગતમાં મોટાભાગના પ્રશ્નો લગભગ મૂલ્યોના હાસથી ઉદ્ભવ્યા છે. પરિણામે મૂલ્યશિક્ષણ જ એક માત્ર સાધન છે જે શિક્ષણમાં અમૃતનું સિંચન કરી શકે છે. મૂલ્ય માટે શિક્ષણના ક્ષેત્ર કરતાં વધુ અનુકૂળ બીજું કયું ક્ષેત્ર માની શકાય? આપણા પુરાણોમાં જોઈએ તો ઉપનિષદો જ મૂલ્યોના આદિસ્ત્રોત અને શ્રેષ્ઠતમ મૂલ્યોની ખાણ સમાન છે. સર જુલિયન હસલીના શબ્દોને ઉદ્દ્યત કરતાં રંગનાથાનંદ (૧૯૯૬) કહે છે કે "Unless the mammalin us dies, the man in us cannot alive" એટલે કે "જ્યાં સુધી આપણામાંનું સ્તન્ય પ્રાણી મરશે નહિ ત્યાં સુધી આપણામાંનો માનવી જીવતો રહી શકશે નહીં."

ગોહિલ (૨૦૦૨) આ સ્તન્ય પ્રાણીને મારવા માટે માનવીએ કેટલીક આચારસંહિતાઓ ઘડી છે જેને આપણે મૂલ્ય કહીએ છીએ. પ્લેટો પણ "શિક્ષણની પ્રક્રિયાને નૈતિક શિક્ષણ-મૂલ્યશિક્ષણની પ્રક્રિયા માને છે. મૂલ્ય એ તો માનવીની ઈચ્છાઓને, કામનાઓને અને વર્તનને "Refine" – શુદ્ધ કરવાનું કાર્ય કરે છે." તોમર (૧૯૯૯). તેથી જ બાળકમાં શાશ્વત મૂલ્યો પ્રત્યે ઋચિ કેળવાય અને તેના જીવનમાં તેને ઉતારે તે માટે શિક્ષકે આ મૂલ્યો પોતાના જીવનમાં ચરિતાર્થ કરવાં જરૂરી બને છે. બાળકોમાં જો એક મૂલ્યનું પ્રસ્થાપન કરવામાં આવે તો બધાં મૂલ્યોનું પ્રસ્થાપન આપોઆપ થઈ જાય છે. તે માટે વિદ્યાર્થીનું જીવન કપટરહિત અને શુદ્ધ હોવું જરૂરી છે. ગાંધીજી(૧૯૯૪)ના મતે "Purity of personal life is the one indispensable condition for building a sound education" એટલે કે વ્યક્તિગત જીવનની શુદ્ધતા એ અણીશુદ્ધ (સાબુત) શિક્ષણ ઊભું કરવા માટે એક આવશ્યક પરિસ્થિતિ છે. પ્રત્યેક મૂલ્યનું પાલન ધીમે ધીમે મનને સ્વચ્છ અને પારદર્શક બનાવે છે.

શાળાનું કાર્ય છે બાળકને શિક્ષણ સાથે જ્ઞાન, સંસ્કાર આપવાનું, બાળકના ભવિષ્યના જીવનનો પાયો નાંખવાનું કાર્ય. જે પાયા પર પોતાના જીવનની ભવ્ય ઈમારતનું સર્જન કરી શકે. આ સંસ્કારો આપવાનું કાર્ય કરે છે મૂલ્યશિક્ષણ. શાળા આ કાર્ય માટે અનેક સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ કરે છે જેના થકી બાળકમાં સદ્ભાવના, વસુધૈવ કુટુંબકમની ભાવના, સહકાર, સંપ, સત્ય, અહિંસા, નૈતિકતા, હિંમત, જુસ્સો, સાદગી, રાષ્ટ્રપ્રેમ, એકતા, બંધુત્વ, જેવા અનેક મૂલ્યોનો વિકાસ થઈ શકે છે. પરંતુ હાલના સંજોગોમાં આ એટલું સરળ-સહજ લાગતું નથી. બાળકો પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની ઘેલછા ધરાવવામાં આપણાં પુરાણાં સ્થાપિત મૂલ્યો ભૂલતાં જાય છે. ત્યારે તાતી જરૂર છે કે સાચાં-સારાં જીવન ઉપયોગી મૂલ્યોને તેઓ ઓળખે, સમજે, જીવનમાં ઉતારે. મૂલ્ય શિક્ષણ અનેક વિષયોને, અનેક વિષયાંગોને, અનેક શિક્ષણ પદ્ધતિઓને આધારરૂપ બનાવીને આપી શકાય. દા.ત. આપણી સંસ્કૃતિ, વારસો, સાહિત્યનાં ઉદાહરણો, ઉત્તમ જીવનચરિત્રો, સ્વાતંત્ર્યતાની ચળવળો, આઝાદીના લડવૈયાઓની પ્રવૃત્તિઓ, મહત્ત્વની ઐતિહાસિક ઘટનાઓ અને તેનાં લક્ષણો વગેરે. મૂલ્યશિક્ષણ એ મૂલ્યોનો પરિચય આપવાનું કાર્ય છે. મૂલ્યોને ઓળખવા અને તેનો અર્થ તથા મહત્ત્વ સમજવું એટલે જ મૂલ્યશિક્ષણ.

૩. મૂલ્યો શું છે?

મૂલ્યો માન્યતાઓ અથવા આદર્શો છે જેની સાથે લોકો પરિસ્થિતિઓ, લોકો, વસ્તુઓ, ક્રિયાઓ અથવા ઘટનાઓનું મૂલ્યાંકન કરે છે. તે મૂલ્યાંકનમાંથી, તે નક્કી કરવામાં આવે છે કે કંઈક ખરાબ અથવા સારી, ઈચ્છનીય અથવા અનિચ્છનીય છે. મૂલ્યો લોકો તેમના જીવનભરના નિર્ણયો અને વર્તનને પ્રભાવિત કરે છે. તેથી તેઓ ક્રિયાના

સિદ્ધાંતો છે. ઉદાહરણ તરીકે, જો કોઈ વ્યક્તિ "મિત્રતા" ની કદર કરે છે - તેથી તે મિત્રતાનું મૂલ્ય ધરાવે છે - તે તેના મિત્રો સાથે વધુ સમય વિતાવવાનું નક્કી કરશે અને અન્ય વસ્તુઓની તુલનામાં તેને મહત્વ આપશે.

૪. વિવિધ પ્રકારના માનવ મૂલ્યો (ઉદાહરણો સાથે)

ઘણાં બધાં મૂલ્યો છે, જેમાં સૌથી સામાન્ય છે - મોટા ભાગના માણસો દ્વારા સ્વીકારવામાં આવે છે - એકદમ વ્યક્તિગત અને ધનિષ્ઠ, દરેક વ્યક્તિના અંતર્ગત. તમામ પ્રકારના મૂલ્યો લોકોની વચ્ચે સહકાર, સમાજમાં જીવનને સક્ષમ બનાવવામાં અને લોકોના જીવનમાં માર્ગદર્શન આપે છે. નીચેના વર્ગીકરણ તમને મૂલ્યો અને વધુ સારી રીતે સમજવામાં સહાય કરવા માટે કરવામાં આવે છે.

૪.૧ સાર્વત્રિક મૂલ્યો

સાર્વત્રિક મૂલ્યો તે કહેવામાં આવે છે જેને સંસ્કૃતિ, દેશો અને મનુષ્યની વિશાળ બહુમતી દ્વારા સકારાત્મક માનવામાં આવે છે.

સાર્વત્રિક મૂલ્યોના કેટલાક ઉદાહરણો:

- ઈમાનદારી: જે વિચાર્યું છે, શું કહેવામાં આવે છે, શું અનુભવાય છે અને શું કરવામાં આવે છે તેની વચ્ચે ક્રાર અથવા સુસંગતતા.
- જવાબદારી: આપણી ક્રિયાઓ માટે જવાબ આપવાની નૈતિક જવાબદારી છે, કોઈએ અમને દબાણ કર્યા વિના, પરંતુ "હોવું જોઈએ".
- ન્યાય: ક્યો ભાગ યોગ્ય છે તે જાણવું અને સ્વીકારવું અને તેને અધિકાર આપવો.
- સ્વતંત્રતા: બીજાના હકને ભ્રષ્ટ કર્યા વિના, પોતાના માપદંડ અને ઈચ્છા અનુસાર કાર્ય કરવા અને વિચારવામાં સક્ષમ થવું.
- દયા: અન્ય લોકો માટે સારા કાર્યો કરો.
- પ્રામાણિકતા: સત્ય પ્રત્યે વફાદાર બનો, તેને કહો અને તેને છુપાવો નહીં.
- પ્રેમ: સદ્ગુણ જે તમને દયા, સ્નેહ અને કરુણાની લાગણીઓને અનુભવવા અને વ્યક્ત કરવાની મંજૂરી આપે છે.
- મિત્રતા: જે લોકો એક ચોક્કસ સ્નેહભાવ વહેંચે છે તેમની વચ્ચે સ્નેહ અને નિકટતાની લાગણી.
- માન: લોકો, પ્રાણીઓ અને પર્યાવરણની સારવારમાં સ્વીકૃતિ, વિચારણા અને સ્વાદિષ્ટતા, તેમના ગુણો અથવા ગુણવત્તાને માન્યતા આપવા બદલ આભાર.
- વિશ્વાસ: આશા, સલામતી અથવા એક વ્યક્તિની વિશ્વાસની ક્રિયા બીજા પ્રત્યે અથવા તેના વાતાવરણ સાથે.
- એકતા: તે નૈતિક પ્રતિબદ્ધતા છે જે લોકો એકબીજાને મદદ કરવા, એકબીજાને ટેકો આપવા અને સામાન્ય કારણો માટે પ્રતિબદ્ધતા પ્રાપ્ત કરે છે.
- સમજવું: વ્યક્તિની જાતને બીજાની જગ્યાએ મૂકવાની અને તેના દૃષ્ટિકોણને સમજવાની ક્ષમતા.

૪.૨ માનવ મૂલ્યો

માનવીય મૂલ્યો તે કહેવામાં આવે છે જે વ્યક્તિ અથવા માનવીમાં આવશ્યક માનવામાં આવે છે. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ આમાંના કોઈપણ મૂલ્યો ધરાવે છે, ત્યારે તે "ખૂબ માનવીય" હોવાનું કહેવાય છે. કેટલાક માનવ મૂલ્યો છે:

- એકતા
- સહનશીલતા
- સુલભતા
- નમ્રતા
- વફાદારી
- સંવેદનશીલતા

૪.૩ વ્યક્તિગત મૂલ્યો

તે તે છે જે જીવન દરમિયાન તમને માર્ગદર્શન આપવા, તેને બનાવવામાં, નિર્ણયો લેવામાં અને અન્ય લોકો સાથે સંપર્ક કરવામાં મદદ કરે છે. તે સામાજિક-સાંસ્કૃતિક, કુટુંબ અને વ્યક્તિગત મૂલ્યોનું મિશ્રણ છે, જે પછીના અનન્ય અનુભવો દ્વારા બનાવવામાં આવ્યું છે.

ઉદાહરણો:

- વફાદારી
- કૃતજ્ઞતા
- શિસ્ત
- ધૈર્ય
- સ્થિરતા
- સહાનુભૂતિ
- સમજવું
- દ્રઢતા

૪.૪ કૌટુંબિક મૂલ્યો

પારિવારિક મૂલ્યો તે છે જે કોઈ ચોક્કસ કુટુંબની અંદર રાખવામાં આવે છે. તેઓ એવી માન્યતાઓમાંથી આવે છે જે પેઢી દર પેઢી થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, કુટુંબમાં માતાપિતા દ્રઢતા, આદર અથવા કુટુંબિક બંધનને મહત્વ આપી શકે છે.

ઉદાહરણો:

- કૌટુંબિક જંકશન
- વૃદ્ધો માટે આદર
- સુલભતા
- પ્રામાણિકતા
- એકતા
- ઈમાનદારી

૪.૫ સામાજિક-સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો

સામાજિક સંસ્કૃતિના મૂલ્યો એ સમાજ દ્વારા સ્વીકૃત માન્યતાઓનો વ્યાપક સમૂહ છે જે સામાન્ય કોડ્સ વહેંચે છે. તેમ છતાં, મિત્રતા જેવા સાર્વત્રિક મૂલ્યો છે જે લગભગ બધા દેશોમાં સકારાત્મક માનવામાં આવે છે, ત્યાં અન્ય એવા પણ છે જે એક દેશથી બીજા દેશમાં જુદા પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે, દેશના લોકો - સામાન્ય રીતે - ધર્મ અને આદરને વધુ મહત્વ આપી શકે છે. બીજા દેશના લોકો - સામાન્ય રીતે- અભિવ્યક્ત અને આનંદની સ્વતંત્રતાને વધુ મહત્વ આપી શકે છે.

ઉદાહરણો:

- દેશભક્તિ (બીજા કરતા દેશભક્ત દેશો છે)
- ધર્મ / મૂલ્ય ધાર્મિક રિવાજો
- સમયની અવધિ (એવા દેશો છે જ્યાં લોકો વધુ સમયનું પાલન કરે છે)

- ઉદારતા
- એકતા
- કુટુંબ (ઉદાહરણ તરીકે, લેટિન દેશોમાં સામાન્ય રીતે કુટુંબનું મૂલ્ય વધુ હોય છે)

૪.૬ નૈતિક મૂલ્યો

નૈતિક મૂલ્યો તે કહેવાય છે જે સમાજમાં રહેવા અને નૈતિક નિર્ણયો લેવા માટે જરૂરી છે.

ઉદાહરણો:

- અન્ય લોકો માટે આદર
- સહનશીલતા
- વફાદારી
- પ્રામાણિકતા

૪.૭ આધ્યાત્મિક મૂલ્યો

જે લોકો બિન-ભૌતિક પાસાઓને મહત્ત્વ આપે છે તેમને આધ્યાત્મિક મૂલ્યો કહેવામાં આવે છે.

ઉદાહરણો:

- ધાર્મિક માન્યતાઓ
- સંપ
- વિશ્વાસ

૪.૮ સૌંદર્યલક્ષી મૂલ્યો

સૌંદર્યલક્ષી મૂલ્યો તે છે જે વસ્તુઓની સુંદરતા અથવા કદરૂપોનો સંદર્ભ આપે છે.

૪.૯ ભૌતિક મૂલ્યો

ભૌતિક મૂલ્યો એ નક્કર તત્વો છે જે લોકોની સાથે રહે છે અને તેમને ટકી રહેવા અને વધુ આરામથી જીવવા માટે મદદ કરે છે. આ મૂલ્યો ભૌતિક ચીજોથી સંબંધિત છે જે કપડાં, ખોરાક, આરોગ્ય અને લેઝર જેવી મૂળભૂત આવશ્યકતાઓને આવરે છે. એવું કહેવામાં આવે છે કે કોઈની પાસે "ભૌતિક મૂલ્યો" હોય છે જ્યારે તેમની પાસે આધ્યાત્મિકતા, મિત્રતા અથવા બિન-ભૌતિક મૂલ્યો કરતાં વસ્તુઓ ખરીદી શકાય છે અથવા મેળવી શકાય છે.

૪.૧૦ બૌદ્ધિક મૂલ્યો

મનુષ્યના બૌદ્ધિક મૂલ્યો તે છે જે માણસને કારણ, બુદ્ધિ અને યાદશક્તિની દ્રષ્ટિએ સુધારે છે.

ઉદાહરણો:

- શાણપણ
- વાંચન
- જિજ્ઞાસા

૪.૧૧ વાઘ મૂલ્યો

સાધનમૂલ્યોને તે કહેવામાં આવે છે જે આપણને વ્યવહારિક ઉદ્દેશ્ય પ્રાપ્ત કરવા દે છે, જે વ્યક્તિગત સુખાકારી માટે ઉપયોગી છે.

ઉદાહરણો:

- સુલભતા
- સંપૂર્ણતા
- દ્રઢતા

૪.૧૨ રાજકીય મૂલ્યો

રાજકીય મૂલ્યો એ રાજકીય વિચારો છે જેનો કોઈ વ્યક્તિ બચાવ કરે છે.

ઉદાહરણો:

- સ્વતંત્રતા
- સમાનતા
- લોકશાહી

૫. ઉપસંહાર

પ્લેટો પણ “શિક્ષણની પ્રક્રિયાને નૈતિક શિક્ષણ-મૂલ્યશિક્ષણની પ્રક્રિયા માને છે. મૂલ્ય એ તો માનવીની ઈચ્છાઓને, કામનાઓને અને વર્તનને “Refine” - શુદ્ધ કરવાનું કાર્ય કરે છે.” તોમર (૧૯૯૯). તેથી જ બાળકમાં શાશ્વત મૂલ્યો પ્રત્યે ઋચિ કેળવાય અને તેના જીવનમાં તેને ઉતારે તે માટે શિક્ષકે આ મૂલ્યો પોતાના જીવનમાં ચરિતાર્થ કરવાં જરૂરી બને છે. બાળકોમાં જો એક મૂલ્યનું પ્રસ્થાપન કરવામાં આવે તો બધાં મૂલ્યોનું પ્રસ્થાપન આપોઆપ થઈ જાય છે. તે માટે વિદ્યાર્થીનું જીવન કપટરહિત અને શુદ્ધ હોવું જરૂરી છે.

સંદર્ભસૂચિ

૧. આર્ટુરો, કાર્ડોના સિંચેઝ (2000). મૂલ્યોની રચના: સિદ્ધાંત, પ્રતિબિંબ અને જવાબો. સંપાદકીય ગ્રીજલ્બો, મેક્સિકો.
૨. ગ્રેહામ, હેડન (1997). શિક્ષણ મૂલ્યો: નવી અભિગમ. આવૃત્તિઓ મોરાતા, સ્પેન.
૩. એસ્કોબાર, એરેડોન્ડો અને આલ્બેરન (2014). નીતિશાસ્ત્ર અને મૂલ્યો. ગ્રુપો સંપાદકીય પેટ્રિયા. મેક્સિકો.
૪. મૂલ્ય (એક્સીયોલોજી). Es.wikipedia.org પરથી પ્રાપ્ત થયેલ.
૫. દવે, જે.કે. (૧૯૮૬). ભારતીય ચિન્તકોનું શિક્ષણ ચિન્તન અમદાવાદ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, પાના નં. ૧૦૪
૬. તોમર, લજ્જરામ, (૧૯૯૯). અનુવાદ : ઈન્દુમતિ કાટદરે. ભારતીય શિક્ષણના મૂળતત્વો (દ્વિતીય આવૃત્તિ). અમદાવાદ : સંસ્કાર ગુર્જરી. પાના નં. ૧૨૭
૭. ગોહિલ, એમ. યુ. (૨૦૦૨). ઉપનિષદોમાં વ્યક્ત થતું શિક્ષણદર્શન. અપ્રકાશિત પીએચ.ડી. મહાનિબંધ. રાજકોટ : શિક્ષણશાસ્ત્ર ભવન: સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી. પાના નં. ૧૨૪

૮. સ્વામી, વિદિત્માનંદ. (૧૯૯૭). મૂલ્યો : આત્મજ્ઞાનનું દ્વારો અમદાવાદ : સાહિત્ય મુદ્રણાલય પ્રા.વિ. પાના નં. ૧૧૬
૯. ગોહિલ, એમ.યુ. (૨૦૦૨). ઉપર્યુક્ત, પાના નં. ૧૧૮
૧૦. તોમર, લજ્જારામ. (૧૯૯૯). ઉપર્યુક્ત, પાના નં. ૧૪
૧૧. જોષી, હરિપ્રસાદ (૧૯૯૮). મૂલ્યશિક્ષણ રાજકોટ : શિક્ષણશાસ્ત્ર ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી.
૧૨. દેસાઈ, એચ.જી. અને ત્રિવેદી એમ.ડી. (૧૯૮૨). શૈક્ષણિક સંશોધનની રૂપરેખા. રાજકોટ : શિક્ષણશાસ્ત્ર ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી. પાના નં. ૪
૧૩. Gandhi, M.K. (1994). Towards New Education (Fourth Edition). Ahmedabad: Navjivan Trust. PP.34.
૧૪. Gandhi.M.K. (1994). As above. PP.38.